

DOI <https://doi.org/10.32405/2522-9931/2522-9958-60-82>
УДК 159.9

Мухіна Любов Яківна,
аспірантка, методист вищої категорії
кафедри психології та особистісного
розвитку Навчально-наукового інституту
менеджменту та психології
ДЗВО «Університет менеджменту освіти».
Київ, Україна.
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>
liubov.yakivna@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОЩЕННЯ» ЯК ЧИННИКА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДЕЙ З ХРИСТІЯНСЬКИМ СВІТОГЛЯДОМ

Анотація. У статті представлено результати аналізу сучасних визначень поняття «прощення» в психологічній науці на основі праць вітчизняних, російських та зарубіжних авторів. Охарактеризовано основні положення щодо концепції прощення відповідно до християнського світогляду. Завдяки аналізу наукової психологічної літератури та особливостей християнського світогляду щодо тлумачення поняття «прощення» в процесі дослідження подано його визначення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

Визначено особливості уявлень християн, а також особливості біблійного вчення з теми прощення, що дало можливість сформулювати таке визначення поняття «прощення», яке враховуватиме особливості світогляду християн, що підвищує ефективність дослідження феномену прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом. Сучасним представникам українського суспільства, які наслідують християнські цінності в повсякденному житті, властива система цінностей та емоційне ставлення щодо питання прощення кривдників і ворогів, що формується в процесі особистісного розвитку упродовж їхнього життя на основі принципів біблійного вчення.

Розкрито, що принципи ефективного прощення існують об'єктивно, можуть бути виявлені в процесі наукового дослідження, але також про них можна знайти важливу інформацію в духовних літературних джерелах, наприклад, у Біблії, що значно сприяє психологічному науковому дослідженню прощення у людей з християнським світоглядом. Поняття «прощення» в богословському підході

розглядається подібно до того, як відбувається застосування релігійного підходу щодо питання відкриття науковцями природничих законів, тобто подібно до того, як закони природи, які відповідно до релігійного вчення встановлені Богом та існують незалежно від волі людей, не створюються науковцями, а лише відкриваються або виявляються ними. При цьому важливо усвідомлювати співвідношення поняття сутності поняття «прощення» в межах наукового психологічного підходу та християнського богослов'я, що є об'єктивно дуже важливим питанням у процесі дослідження психологічного супроводу прощення як чинника особистісного розвитку у людей з християнським світоглядом.

Ключові слова: прощення; науковий підхід; богословський підхід; християнський світогляд; християнська психологія.

1. ВСТУП / INTRODUCTION

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначення поняття «прощення» у людей з християнським світоглядом пов'язана з існуванням у сучасному світі великої кількості людей, які сповідують християнську мораль, наявністю в суспільстві кризи смислу, а також зі стрімким розвитком християнської психології як практичної діяльності християнських психологів, здатної актуалізувати духовні потреби людей християнського віросповідання [1, с. 291], сприяти пошуку відповідей на непрості світоглядні питання, супроводжувати християн у кризових ситуаціях, які вони переживають [1, с. 293].

Для послідовників християнської релігії особистісний розвиток, змінювання та вдосконалення тісно пов'язані з духовністю [1, с. 292], яка відповідає біблійному вченню. Християнське тлумачення духовного вдосконалення відрізняється від світського за багатьма важливими критеріями, наприклад, щодо визначення сенсу життя [1, с. 292]. Проблема визначення змісту життя у християнській психології ґрунтується на теологічному тлумаченні сутності призначення та життя людини загалом [2, с. 70].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці сучасних американських учених Р. Енрайта, Е. Уортінгтона та М. МакКаллоу мають велике значення для дослідження проблеми прощення. За останні десять років підвищився інтерес до проблеми прощення серед російських науковців-психологів, праці яких присвячено здебільшого визначенню поняття «прощення» та певним аспектам процесу прощення.

У сучасній психологічній практиці спостерігається тенденція

зближення психології з різними духовними та релігійними сферами [3, с. 278]. На думку Х. Манерова, є дві основні проблеми, які пов'язані з терміном «християнська психологія» і виділенням її як окремого наукового напрямку: 1) різниця в науковому та релігійному християнському тлумаченні природи людини; 2) як вважає Х. Манеров, у сучасному християнстві втрачено справжнє розуміння того, що таке християнська психологія, яке мали християнські психологи кінця XIX – початку XX ст. Вів вважає, що основними методологічними проблемами християнської психології є: про природу досліджуваного об'єкта (філософсько-світоглядні обґрунтування, відділення проблемного в науці знання про об'єкт від готового, що береться з інших наук, які мають більш загальний характер); про предмет науки; про метод науки.

На думку С. Воробйова, предметом і завданням християнської психології є: цілісне живе знання про генезис гріховних пристрастей і пастирське мистецтво лікування людських душ. За такого розуміння православна психологія стає частиною сотериології – вчення про спасіння людини, відновлення її душі, пошкодженої гріхопадінням.

Усвідомлення спільних характеристик та різниці у визначеннях сутності поняття «прощення» в межах наукового психологічного підходу та християнського богослов'я сприяє більш якісному та глибокому вивченню особливостей прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом та ефективнішому використанню наукового інструментарію в процесі виконання наукового психологічного дослідження проблеми прощення.

Унаслідок аналізу праць вітчизняних та зарубіжних учених виявлено, що особливості визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку у людей з християнським світоглядом ученими не було достатньо досліджено.

2. МЕТА ТА ЗАВДАННЯ / AIM AND TASKS

Мета статті полягає в дослідженні особливостей визначення поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

Досягнення означеної мети передбачає виконання таких **завдань**:

1) проаналізувати визначення прощення в сучасних наукових психологічних працях;

2) сформулювати особливості сутності поняття «прощення» у людей з християнським світоглядом на основі аналізу християнської богословської літератури та біблійних текстів;

3) запропонувати визначення поняття «прощення» на основі

результатів аналізу наукової психологічної літератури та з урахуванням визначених особливостей поняття «прощення» в межах християнського богослов'я, яке доцільно використовувати під час дослідження феномену прощення як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом.

3. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ / THE THEORETICAL BACKGROUNDS

Проблема прощення становила інтерес ще стародавніх мислителів, таких, як Луцій Анней Сенека, Вольтер, Піфагор, Демокрит, Плутарх та ін. Значна кількість наукових досліджень щодо проблеми прощення почала з'являтися з 1980-х років [4].

Методологічні основи прощення розглядалися у працях В. Франкла, Е. Фромма, Ю. Орлова, А. Родіонової, С. Рубінштейна, Р. Енрайта, Е. Гассіна та ін. Після опрацювання наукової літератури (Е. Вортінгтон, Е. Гассіна, Р. Енрайта, Дж. Нортона, та Г. Родіонова, С. Сідоренко, Н. Уейд, Т. Харгрейв та ін.) прощення можна визначити як процес, який характеризується проявом особистої добровільної ініціативи людини, яку образили, щодо отримання емоційної і духовної свободи від образи, а також усвідомлений нею її власний вибір відмовитися від помсти за заподіяний їй емоційний або матеріальний збиток, приймаючи і визнаючи при цьому реальність завданої моральної шкоди.

Для розроблення заходів щодо психологічного супроводу прощення потрібно визначитися з поняттям «прощення». Дослідники певною мірою дійшли згоди про те, що не є прощенням (М. МакКаллоу [8], [9]). Деякі автори погоджуються, що прощення слід відрізнити від примирення (С. Фрейндмен [10]), правового помилування (Р. Енрайт [11]), прийняття (Г. Вінстра [12]), і забування (С. Сідоренко [13], Л. Смедес [14]). Крім того, М. МакКаллоу відзначає, що прощення не є також спростуванням або придушенням емоцій, які виникли внаслідок образи [8], [9].

У книзі американських авторів (Jeritt Tucker, Rachel Bitman-Heinrichs, Nathaniel G. Wade, Marilyn A. Cornish) «Прощення та здоров'я: наукові докази та теорії, що стосуються поняття прощення як фактора поліпшення здоров'я» (Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health) [5], виданій у 2015 р., у розділі під назвою «Визначення прощення: історичні коріння, сучасні дослідження та основні ідеї для охорони здоров'я (Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes) проаналізовано сучасні погляди філософів, богословів та науковців на поняття «прощення» та визначено такі особливості результатів

досліджень сучасних дослідників:

1) процес прощення пов'язаний із певними світоглядними ідеями: богословськими, моральними тощо;

2) у процесі прощення слід розрізняти вольове рішення й емоційне прощення;

3) для досягнення ефективності процесу прощення дослідники звертали увагу на зниження рівня непрощення чи збільшення рівня прощення;

4) кінцевою метою прощення можуть бути зміни у свідомості, у поведінці людини, у міжособистісних відносинах між людьми.

Дослідження поняття «прощення» серед людей з християнським світоглядом пов'язане з формуванням окремого напрямку в психологічній науковій теорії і практиці – християнська психологія.

Термін «християнська психологія» вперше було використано в 1855 р. німецьким богословом, філософом та істориком Францом Деліч («Система біблійної психології») [3, с. 280].

Відповідно до християнської психології існують три рівні буття людини: тіло, душа, дух [2, с. 72]. При цьому категорія «дух» відрізняється від категорії «душа»: тоді як «душа» співвідноситься з психічною діяльністю людини внаслідок набуття індивідуального досвіду, категорія «дух» пов'язана з визнанням наявності у внутрішньому світі людини духовного першопочатку – духу [6, с. 73].

У межах пострадянського простору великий вплив на формування методологічних основ прощення у процесі розвитку християнської психології як галузі психологічної науки в останнє десятиліття ХХ ст. справили праці науково-дослідного колективу, до складу якого увійшли Б. Братусь, Ф. Василюк, Р. Грановська, А. Лоргус, Д. Авдеев та ін. [2, с. 292].

4. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH METHODS

Для визначення поняття «прощення» як фактора особистісного розвитку людей з християнським світоглядом використано теоретичні методи наукового дослідження: аналіз наукових праць з досліджуваної проблеми, аналіз богословської літератури та біблійних текстів, синтез, порівняння, індукція та дедукція.

5. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ / RESEARCH RESULTS

Визначення поняття «прощення» має ключове значення, оскільки залежно від того, як визначають прощення, збір інформації, висновки та цілі, дослідження можуть суттєво відрізнятися.

Поняття «прощення» використовується з давніх часів у релігійному

житті суспільства як важливий чинник емоційного розвитку та відновлення людських взаємин. Визначення прощення залежить від культурних факторів, пов'язаних із релігійними, філософськими та теоретичними особливостями світогляду людей. Сама концепція прощення датується тисячами років. Великі світові релігії завжди мотивували до прощення, при цьому представники певних релігій мають значний практичний досвід щодо цієї проблеми.

У психологічній літературі можна виділити два основні напрями на шляху визначення та дослідження прощення як психологічної проблеми. Перший напрям пов'язаний із релігійним баченням походження й функціонування людської душі, а другий – з прагненням об'єктивно науково дослідити прощення та його значення в житті людини і суспільства.

Щодо першого напрямку досліджень стосовно прощення, то розуміння сутності й особливостей прощення базується на положеннях релігійних книг, наприклад, для християн такою книгою є Біблія.

Другий напрям стосується літератури, в якій прощення розглядається як психологічний процес, акт, дія тощо людської душі, що базується на історичній спадщині досліджень взаємин між людьми, вивченні сутності та механізмів прощення. На основі словникових тлумачень можна виділити такі ознаки лексеми «forgiveness»: 1) «акт і процес прощення кого-небудь за що-небудь»; 2) «бажання простити». Отже, в англійській науковій літературі прощення визначається як стан, почуття і процес [7, с. 103].

Прощення слід відрізнити від толерантності. Культура вибачення і культура толерантності, на нашу думку, відрізняються за змістом переживання, когнітивного стану, дії. Прощення завжди є активною дією, внутрішньою і зовнішньою (зокрема, це вибір вибачення, відмова від помсти, подолання образи, сприяння тощо), тоді як толерантність, скоріше, означає відмову від дії, нечутливість [2, с. 162–163].

Якщо виходити з того, що завдання образи пов'язане з такими важкими емоційними станами і переживаннями кривдника, як заздрість, гнів, страх, фрустрація, агресія тощо, то зрозумілою є можливість співчуття людині, яка перебуває у стані несвободи, у пристрасному стані душі, що, як пише Іоанн Крондштадський «є духовна смерть і знак дії в серцях наших ворога нашого спасіння». Приклад такого співчуття-прощення є у Ф. Достоевського в романі «Брати Карамазови», коли старець Зосима вклонився земним поклоном «великому майбутньому стражданню» грішника Дмитра, що не має нічого спільного з толерантністю, оскільки означає не зниження чутливості до дії, звикання, терпіння, але активну дію співчуття [16, с. 36].

Деякі дослідники стверджують, що прощення може бути здійснене без відновлення взаємин, хоча примирення при цьому може відбутися. Це особливо важливо в ситуаціях, коли кривдник помер або більше не бере участі у житті жертви [17], [18].

Прощення – це не простий акт схвалення. Схвалення є запереченням факту завдання образи, адже схвалювати кривдника – значить, свідомо погоджуватися з ним.

Важливо розуміти, що той, хто прощає, зазвичай із часом забуває про образу. Однак слід пам'ятати, що без справжнього вибачення просте свідоме забуття факту образи є те ж саме, що придушення емоцій. Тривалий час пригнічуючи в собі емоції людина завдає шкоди своєму душевному здоров'ю. Важливим аспектом прощення є те, що ніхто не може змусити людину простити по-справжньому. Прощення – це завжди вибір, тобто вольова діяльність людини.

Тоді як релігійні дослідники, філософи та навіть широка громадськість прагнуть пояснити, коли прощення є раціональним чи моральним, наукова психологія зосереджується на практичних аспектах прощення, прагнучи зрозуміти його психологічні властивості, умови виникнення та переваги для здоров'я [5, с. 24]. Емпірична психологія намагається зрозуміти, який набір міжособистісних та внутрішньоособистісних процесів впливає на прощення.

Розгляньмо деякі визначення поняття «прощення». На думку Ц. Мкртчян, прощення – це багатогранний процес, що потребує сил та енергії, водночас даруючи зцілення від образ [19, с. 77].

На думку А. Гусєва, прощення – активний процес, який передбачає ціннісне ставлення, повагу до іншого, готовність до діалогу, розуміння суб'єкта та саморозуміння [20, с. 275].

Г. Родіонова визначає прощення як моральну потребу, відмову від обвинувачення через прийняття позиції іншого, визнання власної провини і піднесення над ситуацією, що склалася [20, с. 275].

С. Сідоренко вважає, що прощення – це не просто рішення людини, це, передусім, зміни в її психіці, які є процесом та завершеним актом. Волі людини належить лише рішення розпочати процес прощення. Власне, вибір забути образу не є прощенням і не має будь-якої моральної цінності, при цьому процес забуття образи людина порівнює з процесом забуття емоцій, які вона тримає у собі, не даючи їм проявитися через певні причини. Справжній процес прощення характеризується визнанням заподіяної шкоди, відмовою відповісти на образу та бажанням подолати негативні реакції, які виникли [13, с. 118–119].

У книзі американських авторів «Прощення та здоров'я: наукові

докази та теорії, що стосуються поняття прощення як фактора поліпшення здоров'я» (Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health) в розділі «Визначення прощення: історичні коріння, сучасні дослідження та основні ідеї для охорони здоров'я» (Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes) [5] замість чіткого визначення прощення пропонується класифікація поглядів філософів, богословів, науковців на поняття «прощення» відповідно до таких п'яти критеріїв:

- 1) яких ідей явно або приховано дотримуються дослідники – богословських, моральних тощо;
- 2) чи проведено дослідниками різниці між вольовим рішенням та емоційним прощенням;
- 3) чи звертали дослідники увагу на зниження рівня непрощення чи збільшення рівня прощення;
- 4) що є кінцевою метою прощення – зміни у свідомості чи зміни в поведінці та міжособистісних взаєминах між людьми;
- 5) яким аспектам прощення надається більше значення – ситуативним чи диспозиційним [5, с. 18].

А. Сокур у своїх дослідженнях з проблеми прощення вживає термін «пробачення» [4], [21], [22], [23], [24], [25]. На нашу думку, слід відрізнити поняття «прощення» і «пробачення». Відповідно до Словника української мови (академічного тлумачного словника 1970–1980) прощення визначається як дія за значенням прощати, простити, поблажливість до кого-небудь, скасування кари, помилування [26, с. 355], тоді як пробачення розуміють як прощення за що-небудь учинене, вибачення [26, с. 112]. Таким чином, поняття «прощення» є ширшим за поняття «пробачення», тому в нашому дослідженні ми використовуємо термін «прощення».

Визначення прощення А. Сокур пов'язане з представленням його як глибинного внутрішнього процесу подолання негативних думок та переживань стосовно кривдника чи болючої ситуації, що виникли внаслідок сприйняття міжособистісного болю, нейтралізації їх або навіть заміни на позитивні [22, с. 8].

А. Сокур виділяє такі види прощення, залежно від об'єкта провини: 1) пробачення себе; 2) пробачення інших; 3) пробачення ситуації загалом [24, с. 74]. Відповідно до її досліджень фактор ситуації (як непередбачуваної події чи явища, що виходить за межі уявлень людини щодо різних аспектів життя і спричиняє негативні відчуття та стани) як об'єкт провини був виокремлений у 2005 р. дослідниками Л. Томпсоном, Ч. Снайдером, Л. Хоффманом. А. Сокур при цьому також акцентує увагу на аспект образи на Бога як об'єкт провини, який певною мірою схожий на

образу людини на ситуації в її житті [4].

На думку Р. Касаріана, прощення передбачає усвідомлення людиною потреби в переході від бачення себе жертвою образи до творця власного життя, а також усвідомлення того, що особисте ставлення до ситуації – це власний вибір людини [21, с. 120].

А. Сокур пропонує таке визначення прощення в межах психоаналітичного напрямку: воно є несвідомим вираженням потреби людини у людських стосунках, де пріоритетне значення має якість таких стосунків [25, с. 67].

Один зі способів визначення прощення – це розуміння його як процесу. Замість того, щоб намагатися пояснити, коли і чому відбувається прощення, у цьому випадку важливо визначити послідовність етапів прощення. Етапні моделі описують серію взаємозалежних, але необов'язково лінійних фаз. Такі моделі можуть бути отримані з теоретичних знань (наприклад, використання Е. Уортінгтоном гіпотези емпатії-альтруїзму [27] або моральних імперативів, зокрема Р. Енрайт [28] зосереджується на розвитку моральної ідентичності), вони визначаються через свою спрямованість на конкретну послідовність змін у когнітивних, афективних та/або поведінкових процесах (П. Стелан, Т. Совік) [29]. Відповідно до більшості моделей процесу припускається, що прогрес на кожному етапі процесу прощення залежить від успіху на попередніх етапах.

Розуміння численних процесів, пов'язаних із прощенням, має важливе значення, тому що вони вказують на те, що прощення не є єдиним актом [29], при цьому розкривається, що прощення є багатоаспектною конструкцією. Однак досі немає чіткого розуміння порядку протікання змін та процесів відповідно до моделей прощення. Деякі автори вказують на те, що рішення про прощення має передувати когнітивним та афективним змінам [28], інші вважають, що співпереживання кривднику передує рішенням про прощення [27] або може відбутися в будь-який час [27]. Хоча ранні моделі прощення мали кінцевою метою прощення зміни у міжособистісних мотиваціях та поведінці [30], більш пізні моделі були зосереджені лише на інтрапсихічних процесах жертви образи, ураховуючи афективні стани та когнітивні зміни [31].

Американський дослідник Т. Харгрейва поняття «прощення» розкриває за допомогою визначення таких понять, як інсайт, розуміння, надання можливості для компенсації (заподіяної шкоди), відкритий акт прощення, а також таких проявів болю, як сором, злість, контроль, хаос [32, с. 45–46].

На нашу думку, релігійна, духовна сутність поняття «прощення» розкриває важливі глибинні принципи прощення, може сприяти визначенню того, що є помилковим серед ідей щодо проблеми прощення,

збагачує людське розуміння прощення тими духовними ідеями, автором яких відповідно до релігійного світогляду є Бог, Творець Всесвіту. Це має важливе значення для дослідження прощення у людей з християнським світоглядом.

Н. Большунова, О. Устинова розглядають прощення як складне духовно-моральне явище, пов'язане з системою цінностей, на які людина орієнтується у житті у своїх виборі і вчинках [33, с. 300]. Прощення, як соціокультурне явище, відповідно до думки Н. Большунової можна розглядати в таких аспектах: 1) як забуття про кривдника, відмова від помсти, але водно відмова від стосунків; 2) зрозуміти кривдника і перервати стосунки з ним; 3) зрозуміти і продовжити взаємини; 4) зрозуміти, що в діях кривдника є вина жертви (ненавмисна провокація, нестриманість тощо) [15, с. 165].

А. Войкіна пропонує до уваги релігійне визначення прощення в такому контексті: не лише як акт доброї волі, не тільки щось дароване іншому, а як дія в ім'я любові до третьої сторони – до Бога [34].

С. Залесний вважає, що прощення є основоположною цінністю християнського світогляду, частиною національної ідентичності, що сформувалася на базі цього світогляду [35, с. 94]. Недостатнє висвітлення прощення як цінності в підручниках для початкової школи є серйозною педагогічною проблемою, що вимагає подальшого розгляду [35, с. 99].

Щодо теологічних поглядів на поняття «прощення», то в різних психологічних працях зазначається, що до наукових психологічних досліджень цього поняття теологічні дослідження були основним джерелом знання.

Деякі найдавніші уявлення про прощення виникли з буддистських, індуських та єврейських теологій і філософій. Відповідно до буддизму прощення відбувається тоді, коли людина розуміє, що вона не відокремлена від кривдника, що вони пов'язані між собою.

Поняття «прощення» у християнстві та ісламі виходить з іудаїзму, однак обидві теології вчать про моральний обов'язок пробачати, незалежно від того, просить кривдник пробачення чи ні. У більшості конфесій християнства прихильникам пропонується пробачити злочинця, незалежно від образи, міри покаяння та наслідків злочину. У процесі прощення християни замислюються про життя Ісуса Христа, свою гріховність та Божу благодать.

На нашу думку, у процесі визначення особливостей поняття «прощення» як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом важливо зазначити, що відповідно до біблійних настанов віруюча людина, які сповідує християнство, вважає, що прощення людей,

які завдають образу, – це її обов'язок перед Богом. Обов'язковість акта прощення для віруючої людини заснована на таких основних біблійних положеннях:

1) прощати ворогів – це Божа заповідь: «Уважайте на себе! Коли провиниться твій брат, докори йому, а коли він покається, то вибач йому» (Біблія, Луки 17:3), «Терпите один одного і прощайте собі, коли б мав хто на кого оскарження» (Колосянам 3:13), «Любите ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творите добро тим, хто ненавидить вас, і молитесь за тих, хто вас переслідує» (Матвія 5:44), «Усяке роздратування, і гнів, і лютість, і крик, і лайка нехай буде взято від вас разом із усякою злобою. А ви один до одного будьте ласкаві, милостиві, прощаючи один одному, як і Бог через Христа вам простив» (Ефесянам 4:31, 32);

2) якщо людина не прощає своїх ворогів, то вона позбавляє себе можливості отримати прощення від Бога: «Бо якщо ви будете прощати людям їхні проступки, то й ваш небесний Батько прощатиме вам, а якщо не будете прощати людям їхні проступки, то й Батько не простить ваших» (Біблія, Матвія 6:14-15);

3) Бог обіцяв посісти місце справедливого судді, якщо людина погоджується простити кривдника та надати Богові право бути суддею між нею та людиною, яка її образила: «Бо знаємо Того, Хто сказав: Мені помста належить, Я відплачу, говорить Господь. І ще: Господь буде судити народа Свого» (Біблія, Євреям 10:30);

4) непростення у стосунках з людьми є перешкодою для гармонійного розвитку взаємин людини з Богом, що також означає позбавлення себе можливостей отримати від Бога Його благодать (Біблія, Матвія 5:24; 1Петра 3:7);

5) прощення ворогів християнами приносить Богові славу: «Бо то вгодне, коли хто, через сумління перед Богом, терпить недолю, не по правді страждаючи. Бо яка похвала, коли терпите ви, як вас б'ють за провини? Але коли з мукою терпите за добрі вчинки, то це вгодне Богові! Бо на це ви покликані. Бо й Христос постраждав за нас, і залишив нам приклада, щоб пішли ми слідами Його. Не вчинив Він гріха, і не знайшлося в устах Його підступу. Коли був лихословлений, Він не лихословив взаємно, а коли Він страждав, не погрожував, але передав Тому, Хто судить справедливо» (Біблія, 1Петра 2:19–23);

6) тим, хто прощає ворогів, обіцяно нагороду від Бога: «Блаженні вигнані за правду, бо їхнє Царство Небесне. Блаженні ви, як ганьбите, та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради Мене. Радійте та веселіться, – нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами» (Матвія 5:10–12);

7) Ісус на Хресті тяжко страждав, помер і воскрес, щоб заслужити прощення для всіх кривдників, які вчинили зло проти інших. Це дає надію для людини, яка визнає свою провину, бажає змінити ситуацію, особливо ця християнська істина актуальна в тому випадку, коли неможливо виправити або ліквідувати шкоду за заподіяне зло. Але також усвідомлення значення страждань і воскресіння Ісуса Христа дає можливість віруючій людині сформуванати в собі важливу умову прощення – усвідомлення справедливості по відношенню до себе при здійсненні акту прощення свого ворога, яка виходить з того, що за шкоду, заподіяну ворогом, необхідна ціна вже заплачена завдяки стражданням Ісуса Христа.

Для розкриття сутності прощення з погляду християнського богослов'я важливим є усвідомлення основної причини виникнення потреби в прощенні. У цьому випадку відповідно до загального розуміння суті прощення його можна визначити як найправильнішу відповідь на недосконалість, гріховність душі людини, яку кожен успадковує під час фізичного народження відповідно до принципів християнського богослов'я. Згідно з біблійним ученням, ця гріховність природа в людській природі через гріхопадіння перших людей. Вона передається у спадок наступним поколінням.

Відповідно до християнського світогляду людську душу спочатку було створено для того, щоб (за принципом дії дзеркала) відображати любов і прийняття, що було в особистих взаєминах між людиною і Богом. Однак після скоєння гріха людина втратила колишні стосунки з Богом, Який є джерелом задоволення її душевних потреб у безумовній любові, почутті цінності, захищеності і прийнятті [36, с. 38–49]. Відтоді людина проявляє негативні емоції, вчиняє дії, які завдають емоційного болю чи психологічної травми іншим, а й душа за якістю та змістом своєї суті стала вкрай зіпсованою (Біблія, Єр.17:9). Люди схильні ображати одне одного гордістю, невпевненістю, заздрощі, страхом, маніпуляціями тощо. Тому християни вважають, що лише якщо людина приймає Ісуса як свого Господа і народжується духовно, то вона набуває здатності любити інших безумовно, а Дух Святий допомагає позбутися гордості, страху і решти негативних наслідків спотворення первинних здорових взаємин з Богом через скоєння гріха.

Для визначення сутності поняття «прощення» християнські богослови М. Еріксон, Д. Ледд, У. Макдональд, П. Харчлаа та ін. зосереджуються переважно на застосуванні богословського герменевтичного та екзегетичного аналізу біблійних віршів. Результатом дослідження сутності поняття «прощення» в психологічних наукових працях та працях християнських богословів маємо, що [37]:

1) у науковій психології та християнському богослов'ї досліджуються різні аспекти сутності поняття «прощення», пов'язані зі змінами внутрішнього світу людини, взаємин між людьми, а в працях християнських богословів – взаємовідносин людей з Богом;

2) у психологічній науці реальні психологічні факти, процеси тощо є важливим джерелом дослідження феномену прощення, тоді як у християнському богослов'ї важливим джерелом дослідження цього феномену є тексти Старого та Нового Заповітів, які містять принципи та правила прощення.

6. ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ / CONCLUSIONS AND PROSPECTS FOR FURTHER RESEARCH

Отже, у наукових дослідженнях проблема прощення вивчається з використанням наукової методології та розглядається як психологічний процес, акт, дія тощо, базується на наукових дослідженнях взаємин між людьми, психологічних механізмів прощення тощо. У християнському світогляді важливою складовою процесу прощення є довіра Богу ролі судді, який звершуватиме справедливий суд та милість щодо кожної конкретної ситуації образу.

Прощення, як чинник особистісного розвитку людей з християнським світоглядом, означає акт, процес, результат, який характеризується проявом особистої добровільної ініціативи людини погодитися і підкоритися добровільно принципам взаємин між людьми, зазначеним у Біблії, що є виявом любові та прагнення зберегти свою ідентифікацію як християнина, з метою отримання емоційної і духовної свободи від образу, а також усвідомленим власним вибором відмовитися від помсти за заподіяну емоційну або матеріальну шкоду, приймаючи і визнаючи при цьому реальність образу, що супроводжується нелінійним змінюванням та розвитком особистості.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні психологічних методик для дослідження проблеми прощення як чинника особистісного розвитку людей з християнським світоглядом, емпіричному дослідженні з проведенням порівняльного аналізу психологічних особливостей прощення у людей з християнським світоглядом та з іншими типами світогляду.

7. СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] В. М. Юрченко, «Християнська психологія в контексті християнства, психологічної науки і практики», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, Серія «Психологія і педагогіка», Вип. 23, с. 290–297, 2013.
- [2] О. Климишин, «Християнсько-психологічні основи розвитку духовності особистості», *Психологія особистості*, № 1(3), с. 69–78, 2012.
- [3] В. В. Халанський, «Християнська психологія як спосіб інтеграції богослов'я і психології», *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, Серія «Психологія і педагогіка», Вип. 23, с. 278–282, 2013.
- [4] А. В. Сокур, «Готовність до пробачення ситуації та її роль у подоланні життєвих ускладнень», [Електронний ресурс]. *Технології розвитку інтелекту*, Vol. 2, № 10(21), 2018 Доступно: http://psytir.org.ua/upload/journals/2.21/authors/2018/Sokur_A_V_Hot_ovnist_probachennia_sytuatsii_podolannia_zhyttevykh_uskladnen.pdf
- [5] Loren Toussaint, Everett Worthington, and David Williams, «Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes», Edition 1, Chapter 2, Publisher: *Springer Publishers, Editors: from book Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health*, 1993, p. 15–28.
- [6] М. Савчин, «Образ людини у християнстві: парадигматика духовності», *Психологія і суспільство*, № 4, с. 73–93, 2015.
- [7] П. В. Гуторова, «Концепты «покаяние» и «прощение» в лексико-семантической системе английского языка», *Функционально-когнитивный анализ языковых единиц и его аппликативный потенциал, на I Международ. науч. конф., Общероссийская общественная организация «Российская ассоциация лингвистов-когнитологов»*, Алтайское региональное отделение; Алтайская гос. пед. академия, Лингвистический ин-т, 2012, с. 102–104.
- [8] М. Е. McCullough, W. T. Hoyt, and K. C. Rachal, «What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs», in M. E. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, Eds. *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press, 2000, p. 65–88.
- [9] М. Е. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, «The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview», *Forgiveness: Theory, research and practice*. New York: Guilford Press, 2000, p. 1–14.
- [10] S. Freedman, «Forgiveness and Reconciliation: The Importance of

- Understanding How They Differ», *Counseling and values*, № 42(3), p. 200–216, 1998.
- [11] E. Robert, «The moral development of forgiveness», *Handbook of moral behavior and development, Chapter: The moral development of forgiveness*, Publisher: Erlbaum, Editors: William M. Kurtines, Jacob L. Gewirtz, № 15, p. 123–151, 1991.
- [12] G. Veenstra, «Psychological concepts of forgiveness», *Journal of Psychology and Christianity*, № 11, p. 160–169, 1992.
- [13] S. Sidorenko, «The analysis of ethics as a philosophical problem of memory», *Гуманітарний вісник ЗДІА. Запоріжжя, Україна: Запорізький держ. мед. у-т*, № 64, с. 112–120, 2016.
- [14] L. B. Smedes, «The art of forgiving», *Nashville, TN: Moorings*, № 18, 177 p., 1996.
- [15] Н. Я. Большунова, «Прощение как социокультурное явление», *Развитие человека в современном мире, на VI Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием: в 2 ч.*, Новосибирск: ФГБОУ ВПО «Новосибирский гос. пед. ун-т», с. 161–168, 2015. Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
- [16] Н. Я. Большунова, «Психологическое содержание категории прощение», *Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы, на X Междунар. науч.-практ. конф.*, С. И. Кудинов, Ред., с. 34–47, 2017.
- [17] S. R. Freedman, and R. D. Enright, «Forgiveness as an intervention goal with incest survivors», *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, № 64(5), p. 983–992, 1996.
- [18] J. Hebl, and R. D. Enright, «Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females», *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, № 30(4), p. 658–667, 1993.
- [19] Ц. Л. Мкртчян, «Психологические аспекты обиды и прощения как феномена межличностного общения», *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. Челябинск, Россия, № 5, с. 76–86, 2013.
- [20] А. І. Гусев, «Прощення як психологічна проблема», *Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології, на II Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф.* (28 квіт. 2017 р.), с. 274–276, 2017.
- [21] А. В. Сокур, и Е. Л. Носенко, «Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень», [Електронний ресурс]. *Вісник Херсонського державного ун-ту*, Т. 1, № 2, с. 119–127, 2018. (Серія «Психологічні науки»). Доступно: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/498>

- [22] А. В. Сокур, «Готовність до пробачення як особистісний ресурс успішності подолання життєвих ускладнень», автореф. дис. канд. наук; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, Україна, 20 с., 2019.
- [23] А. В. Сокур, Н. В. Грисенко, «Особистісні особливості здатності до пробачення у осіб юнацького віку», [Електронний ресурс]. *Вісник Дніпропетровського ун-ту*, Серія: Педагогіка і психологія, Т. 21, вип. 19, с. 129–136, 2013
Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdupp_2013_21_19_20
- [24] А. В. Сокур, Е. Л. Носенко, «Роль готовності до пробачення себе у подоланні життєвих ускладнень», *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, VI (67), Issue: 163, с. 74–77, 2018.
- [25] А. В. Сокур, «Теоретичний аналіз сутності поняття пробачення в контексті психологічної травми та психоаналізу», [Електронний ресурс]. *Молодий вчений*, № 12(1), с. 64–69, 2018. Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_12%281%29_19
- [26] *Словник української мови: в 11 томах: академічний тлумачний словник (1970–1980)*, 1977, Т. 8, с. 355. [Електронний ресурс]. Доступно: <http://sum.in.ua/s/proshhennja> <http://sum.in.ua/s/probachennja>
- [27] E. L. Worthington, «The pyramid model of forgiveness: Some interdisciplinary speculations about unforgiveness and the promotion of forgiveness. Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives», *Philadelphia: Templeton Foundation Press*, № 13, р. 107–137, 1998.
- [28] R. D. Enright, «The Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness», *Counseling and Values*, № 40, р. 107–126, 1996.
- [29] P. Stelan, and T. Covic, «A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research», *Journal of Social and Clinical Psychology*, № 25(10), р. 1059–1085, 2006.
- [30] M. K. Nelson, «A new theory of forgiveness» (Doctoral dissertation), Retrieved from ETD Collection for Purdue University, № 11, р. 156–184, 1992.
- [31] N. G. Wade, and E. L. Worthington, «Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness?», *Journal of Counseling and Development*, № 81(3), р. 343–353, 2003.
- [32] T. D. Hargrave, and J. N. Sells, «The development of a forgiveness scale», *Journal of Marital and Family Therapy*. Alexandria, VA: American Association for Marriage and Family Therapy, Vol. 23, № 1, р. 41–62, 1997.
- [33] Н. Я. Большунова, и О. А. Устинова, «Развитие у дошкольников

способности к прощению средствами диалога», *Развитие человека в современном мире, на VII Всерос. науч.-практ. конф. с международ. участием*; Н. Я. Большуновой, О. А. Шамшиковой, Ред., 2016, с. 300–311.

- [34] А. Е. Войкина, «Прощение», *Педагогика и психология: актуальные вопросы теории и практики*, № 1(6), с. 216–220, 2016.
- [35] С. А. Залесный, «Прощение как утраченная ценность в системе гуманистического образования», *Страховские Чтения*, № 26, с. 94–100, 2018.
- [36] Н. Андерсон, *Победа над тьмой*. Санкт-Петербург, Россия: МРО ХВЕП «Христианская Миссия», 2009, 288 с.
- [37] Л. Я. Мухіна, «Порівняльний аналіз сутності поняття «прощення» в межах психологічного підходу та християнського богослов'я», [Електронний ресурс]. *Наука і молодь – 2019: пріоритетні напрями глобалізаційних змін, на Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів вищої освіти і молодих учених (м. Київ, 16 трав. 2019 р.)*. Київ, Україна: Навч.-науковий ін-т менедж. та психології ДВНЗ «Університет менеджменту освіти», с. 548–553, 2019.
Доступно: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimpr>.

FEATURES OF DEFINITION OF THE CONCEPT OF "FORGIVENESS" AS A FACTOR OF PERSONAL DEVELOPMENT OF PEOPLE WITH CHRISTIAN WORLDVIEW

Liubov Mukhina,

PhD student, methodist of higher category of Department
of Psychology and Personal Development,
Institute of Management and Psychology of
SIHE «University of Educational Management».
Kyiv, Ukraine.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>

liubov.yakivna@gmail.com

Abstract. The article presents the results of the analysis of modern definitions of the concept of «forgiveness» in psychological science on the basis of the works of domestic, Russian and foreign authors. The main points of the concept of forgiveness in accordance with the Christian worldview are outlined. As a result of the analysis of the scientific psychological literature and features of the Christian worldview about the concept of «forgiveness», the definition of the concept of «forgiveness» is presented in the process of exploring it as a factor of personal development of people with a Christian worldview.

The peculiarities of the ideas of Christians and the peculiarities of biblical teaching on the theme of forgiveness were determined, that had provided possibilities to form such a definition of «forgiveness», which took into account the peculiarities of the ideology of Christians, that increases the effectiveness of the study of the phenomenon of forgiveness as a factor of personal development of people with a Christian worldview. Nowadays, representatives of Ukrainian society practicing Christian values in everyday life are characterized by a system of values and an emotional attitude to the issue of forgiveness of offenders and enemies, which is formed in the process of personal development during their lives based on the principles of biblical teaching.

It is revealed that the principles of effective forgiveness exist objectively, can be revealed in the process of scientific research, but we can also find important information about them in spiritual literary sources, for example, in the Bible, which significantly contributes to the psychological scientific study of forgiveness among people with a Christian worldview.

The definition of forgiveness in the theological approach is viewed just as a religious approach is applied to the question of the discovery of natural laws by scholars, that is, just as the laws of nature, which according to religious doctrine are established by God and exist independently of the will of men, are not created by scientists, but are only being opened or detected by scientists. It is important to be aware of the relation between the concept of the essence of the concept of «forgiveness» within a scientific psychological approach and a Christian theology, which is an objectively very important issue in the study of psychological support of forgiveness as a factor of personal development in people with a Christian worldview.

Keywords: forgiveness; scientific approach; theological approach; Christian worldview; Christian psychology.

ОСОБЕННОСТИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОЩЕНИЯ» КАК ФАКТОРА ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ ЛЮДЕЙ С ХРИСТИАНСКИМ МИРОВОЗЗРЕНИЕМ

Мухина Любовь Яковлевна,

аспирантка, методист высшей категории
кафедры психологии и личностного развития,
Учебно-научного института менеджмента и психологии
ГЗВО «Университет менеджмента образования».
Киев, Украина.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-3610-8844>

liubov.yakivna@gmail.com

Аннотация. В статье представлены результаты анализа современных определений понятия «прощение» в психологической науке на основе трудов как отечественных, так и зарубежных авторов. Охарактеризованы основные положения относительно концепции прощения согласно христианскому мировоззрению. В результате анализа научной психологической литературы и особенностей христианского мировоззрения относительно толкования понятия «прощение» в процессе исследования дано его определение как фактора личностного развития людей с христианским мировоззрением. Определены особенности представлений христиан, а также особенности библейского учения по теме прощения, что позволило сформировать такое определение понятия «прощение», которое будет учитывать особенности мировоззрения христиан, что способствует повышению эффективности исследования феномена прощения как фактора личностного развития людей с христианским мировоззрением. Современным представителям украинского общества, практикующим христианские ценности в повседневной жизни, свойственна система ценностей и эмоциональное отношение к вопросу прощения обидчиков и врагов, которая формируется на основе принципов библейского учения в процессе личностного развития в течение всей их жизни. Раскрыто, что принципы эффективного прощения существуют объективно, могут быть обнаружены в процессе научного исследования, а также о них можно найти важную информацию в духовных литературных источниках, например, в Библии, что способствует осуществлению психологического научного исследования прощения у людей с христианским мировоззрением. Понятие «прощение» в богословском подходе рассматривается подобно тому, как происходит применение религиозного подхода к вопросу открытия учеными естественных законов, то есть подобно тому, как законы природы, которые в соответствии с религиозным учением установлены Богом и существуют независимо от воли людей, не создаются учеными, а только открываются или обнаруживаются ими. При этом важно понимать соотношение понятия сущности понятия «прощение» в рамках научного психологического подхода и христианского богословия, что является объективно очень важным вопросом при исследовании психологического сопровождения прощения как фактора личностного развития у людей с христианским мировоззрением.

Ключевые слова: прощение; научный подход; богословский подход; христианское мировоззрение; христианская психология.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] V. M. Yurchenko, «Khrystyianska psykholohiia v konteksti khrystyianstva, psykholohichnoi nauky i praktyky», Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», Seriiia «Psykholohiia i pedahohika», Vyp. 23, s. 290–297, 2013.
- [2] O. Klymyshyn, «Khrystyiansko-psykholohichni osnovy rozvytku dukhovnosti osobystosti», Psykholohiia osobystosti, № 1(3), s. 69–78, 2012.
- [3] V. V. Khalanskyi, «Khrystyianska psykholohiia yak sposib intehratsii bohoslovia i psykholohii», Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia», Seriiia «Psykholohiia i pedahohika», Vyp. 23, s. 278–282, 2013.
- [4] A. V. Sokur, «Hotovnist do probachennia sytuatsii ta yii rol u podolanni zhyttievych uskladnen», [Elektronnyi resurs]. Tekhnolohii rozvytku intelektu, Vol. 2, № 10(21), 2018
Dostupno:http://psytir.org.ua/upload/journals/2.21/authors/2018/Sokur_A_V_Hotovnist_probachennia_sytuatsii_podolannia_zhyttievych_uskladnen.pdf
- [5] Loren Toussaint, Everett Worthington, and David Williams, «Defining Forgiveness: Historical Roots, Contemporary Research, and Key Considerations for Health Outcomes», Edition 1, Chapter 2, Publisher: Springer Publishers, Editors: from book Forgiveness and health: Scientific evidence and theories relating forgiveness to better health, 1993, p. 15–28.
- [6] M. Savchyn, «Obraz liudyny u khrystyianstvi: paradyhmatyka dukhovnosti», Psykholohiia i suspilstvo, № 4, s. 73–93, 2015.
- [7] P. V. Hutorova, «Kontsepty «pokaianyie» y «proshchenyie» v leksyko-semantycheskoi systeme anhlyiskoho yazyka», Funktsyonalno-kohnytyvnyi analiz yazykovykh edynyts y eho applykatyvnyi potentsial, na I Mezhdunarod. nauch. konf., Obshcherossyiskaia obshchestvennaia orhanyzatsyia «Rossyiskaia assotsyatsyia lynchvystov-kohnytologov», Altaiskoe rehyonalnoe otdelenyie; Altaiskaia hos. ped. akademyia, Lynchvystycheskyi yn-t, 2012, s. 102–104.
- [8] M. E. McCullough, W. T. Hoyt, and K. C. Rachal, «What we know (and need to know) about assessing forgiveness constructs», in M. E. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, Eds. Forgiveness: Theory, research and practice. New York: Guilford Press, 2000, p. 65–88.
- [9] M. E. McCullough, K. I. Pargament, and C. E. Thoresen, «The psychology of forgiveness: History, conceptual issues, and overview», Forgiveness: Theory, research and practice. New York: Guilford Press, 2000, p. 1–14.
- [10] S. Freedman, «Forgiveness and Reconciliation: The Importance of Understanding How They Differ», Counseling and values, № 42(3), p. 200–

216, 1998.

- [11] E. Robert, «The moral development of forgiveness», Handbook of moral behavior and development, Chapter: The moral development of forgiveness, Publisher: Erlbaum, Editors: William M. Kurtines, Jacob L. Gewirtz, № 15, p. 123–151, 1991.
- [12] G. Veenstra, «Psychological concepts of forgiveness», Journal of Psychology and Christianity, № 11, p. 160–169, 1992.
- [13] S. Sidorenko, «The analysis of ethics as a philosophical problem of memory», Humanitarnyi visnyk ZDIA. Zaporizhzhia, Ukraina: Zaporizkyi derzh. med. u-t, № 64, p. 112–120, 2016.
- [14] L. B. Smedes, «The art of forgiving», Nashville, TN: Moorings, № 18, 177 p., 1996.
- [15] N. Ya. Bolshunova, «Proshchenye kak sotsyokulturnoe yavleniye», Razvytye cheloveka v sovremennom myre, na VI Vseros. nauch.-prakt. konf. s mezhdunar. uchastyem: v 2 ch., Novosybyrsk: FHBOU VPO «Novosybyrskyi hos. ped. un-t», s.161–168, 2015. Dostupno: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.
- [16] N. Ya. Bolshunova, «Psykhologicheskoe sodержaniye katehoryy proshcheniye», Vysshaya shkola: opyt, problemy, perspektivy, na X Mezhdunar. nauch.-prakt. konf., S. Y. Kudynov, Red., s. 34–47, 2017.
- [17] S. R. Freedman, and R. D. Enright, «Forgiveness as an intervention goal with incest survivors», Journal of Consulting and Clinical Psychology, № 64(5), p. 983–992, 1996.
- [18] J. Hebl, and R. D. Enright, «Forgiveness as a psychotherapeutic goal with elderly females», Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training, № 30(4), p. 658–667, 1993.
- [19] C. L. Mkrtchyan, «Psichologicheskie aspekty obidy i proshcheniya kak fenomena mezhlchnostnogo obshcheniya», Vestnik CHelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. CHelyabinsk, Rossiya, № 5, s. 76–86, 2013.
- [20] A. I. Husiev, «Proshchennia yak psykhologichna problema», Profesiyni rozvytok fakhivtsiv u systemi osvity doroslykh: istoriia, teoriia, tekhnolohii, na II Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. (28 kvit. 2017 r.), s. 274–276, 2017.
- [21] A. V. Sokur, y E. L. Nosenko, «Hotovnist do probachennia yak osobystisnyi resurs uspishnosti podolannia zhyttievyykh uskladnen», [Elektronnyi resurs]. Visnyk Khersonskoho derzhavnogo un-tu, T. 1, № 2, s. 119–127, 2018. (Seriiia «Psykhologichni nauky»). Dostupno: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/498>
- [22] A. V. Sokur, «Hotovnist do probachennia yak osobystisnyi resurs

- uspishnosti podolannia zhyttievkykh uskladnen», avtoref. dys. kand. nauk; In-t psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. Kyiv, Ukraina, 20 s., 2019.
- [23] A. V. Sokur, N. V. Hrysenko, «Osobystisni osoblyvosti zdatnosti do probachennia u osib yunatskoho viku», [Elektronnyi resurs]. Visnyk Dnipropetrovskoho un-tu, Seriia: Pedahohika i psykholohiia, T. 21, vyp. 19, s. 129–136, 2013
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdupp_2013_21_19_20
- [24] A. V. Sokur, E. L. Nosenko, «Rol hotovnosti do probachennia sebe u podolanni zhyttievkykh uskladnen», Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VI (67), Issue: 163, c. 74–77, 2018.
- [25] A. V. Sokur, «Teoretychnyi analiz sutnosti poniattia probachennia v konteksti psykholohichnoi travmy ta psykhoanalizu», [Elektronnyi resurs]. Molodyi vchenyi, № 12(1), s. 64–69, 2018.
Dostupno: http://nbuv.gov.ua/UJRN/molv_2018_12%281%29_19
- [26] Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh: akademichni tлумachnyi slovnyk (1970–1980), 1977, T. 8, s. 355. [Elektronnyi resurs]. Dostupno: <http://sum.in.ua/s/proshhennja> <http://sum.in.ua/s/probachennja>
- [27] E. L. Worthington, «The pyramid model of forgiveness: Some interdisciplinary speculations about unforgiveness and the promotion of forgiveness. Dimensions of forgiveness: Psychological research and theological perspectives», Philadelphia: Templeton Foundation Press, № 13, p. 107–137, 1998.
- [28] R. D. Enright, «The Human Development Study Group. Counseling within the forgiveness triad: On forgiving, receiving forgiveness, and self-forgiveness», Counseling and Values, № 40, p. 107–126, 1996.
- [29] P. Stelan, and T. Covic, «A review of forgiveness process models and a coping framework to guide future research», Journal of Social and Clinical Psychology, № 25(10), p. 1059–1085, 2006.
- [30] M. K. Nelson, «A new theory of forgiveness» (Doctoral dissertation), Retrieved from ETD Collection for Purdue University, № 11, p. 156–184, 1992.
- [31] N. G. Wade, and E. L. Worthington, «Overcoming interpersonal offenses: Is forgiveness the only way to deal with unforgiveness?», Journal of Counseling and Development, № 81(3), p. 343–353, 2003.
- [32] T. D. Hargrave, and J. N. Sells, «The development of a forgiveness scale», Journal of Marital and Family Therapy. Alexandria, VA: American Association for Marriage and Family Therapy, Vol. 23, № 1, p. 41–62, 1997.
- [33] N. YA. Bol'shunova, i O. A. Ustinova, «Razvitie u doshkol'nikov sposobnosti k proshcheniyu sredstvami dialoga», Razvitie cheloveka v sovremennom

- mire, na VII Vseros. nauch.-prakt. konf. s mezhdunarod. uchastiem; N. YA. Bol'shunovoj, O. A. SHamshikovoj, Red., 2016, s. 300–311.
- [34] A. E. Vojkina, «Proshchenie», Pedagogika i psihologiya: aktual'nye voprosy teorii i praktiki, № 1(6), s. 216–220, 2016.
- [35] S. A. Zalesnyj, «Proshchenie kak utrachennaya cennost' v sisteme gumanisticheskogo obrazovaniya», Strahovskie CHteniya, № 26, s. 94–100, 2018.
- [36] N. Anderson, Pobeda nad t'moj. Sankt-Peterburg, Rossiya: MRO HVEP «Hristianskaya Missiya», 2009, 288 s.
- [37] L. Ya. Mukhina, «Porivnialnyi analiz sutnosti poniattia «proshchennia» v mezhakh psykhologichnoho pidkhodu ta khrystyianskoho bohoslovia», [Elektronnyi resurs]. Nauka i molod – 2019: priorytetni napriamy hlobalizatsiinykh zmin, na Vseukr. nauk.-prakt. konf. zdobuvachiv vyshchoi osvity i molodykh uchenykh (m. Kyiv, 16 trav. 2019 r.). Kyiv, Ukraina: Navch.-naukovyi in-t menedzh. ta psykhologii DVNZ «Universytet menedzhmentu osvity», s. 548–553, 2019.
Dostupno: <http://umo.edu.ua/materiali-konferencij-nimp>.